

Todor Kuljić

Filozofski fakultet

Beograd

Kritička kultura sećanja

- tri načela -

U ovom prilogu biće razmotrena tri srodna i tesno povezana načela alternativne, kritičke kulture sećanja: 1. demonumentalizacija prošlosti; 2. funkcionalna traumatizacija prošlosti; i 3. istorično poređenje zločina.

1. Demonumentalizacija prošlosti

Godina 2005. bila je u svetu godina solidarnih savezničkih antifašističkih jubileja i podsećanja na žrtve fašizma. U procesu ujedinjenja Evropa traži zajedničke praznike i doteruje sećanja. Tome nasuprot na Zapadnom Balkanu aktivan je građanski rat sećanja. Vladajuće elite novih mladih država preko praznika i komemoracija učvršćuju suverenitet, ističu vlastite žrtve i tuđa nedela i sračunato bude nove konfliktne emocije.

S obzirom na to da svako sećanje na žrtve otvora stare rane i nove sukobe, nova upotreba i zloupotreba prošlosti otvorila je pitanje da li sa prošlošću treba raskinuti ili je stalno održavati živom? Ima li uopšte prosvećenog sećanja? Činilo se da su građani Srbije počeli da zaboravljaju poslednji rat, ali ih je TV snimak iz Srebrenice juna 2005. podsetio na prošlost sa kojom se nacija morala suočiti? Koliko će ove brutalne slike golobradih mladića vezanih ruka na leđima koje ubijaju „škorpioni” uticati na građane da promene predstavu o ratovima, koji su vođeni u njihovo ime, s obzirom na to da istraživanja javnog mnjenja pokazuju da više od polovine građana odbacuje svaku pomisao da su takvi zločini uopšte mogli da budu počinjeni? Odmah treba reći da je teško verovati da će šokantna ogoljenost zločina izmeniti sećanje na poslednji građanski rat. Problem je složeniji nego što izgleda. Deo javnosti se zgražava, deo preko grafita odobrava zločin, a deo je verovatno ravnodušan. Važnije od kolebljivog javnog mnjenja je to da pomenute slike ne mogu uzdrmati niti izmeniti dubinske strukture domaće kulture sećanja. Nova otkrića o zločinima teško mogu preko noći

promeniti domaće viđenje rata. Ovde će biti prikazani neke postojeće strukture srpske kulture sećanja i izneti predlozi kako da se ublaže njeni konfliktni potencijali.

Kao polazna tačka daljeg razmatranja može da posluži stav da prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprost, već proces učenja kako da se živi sa sećanjem da su zločini deo i naše istorije i našeg grupnog identiteta i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima. Drugim rečima, prevladavanje prošlosti nije konačni, nego trajni proces, stalna opomena, a ne definitivno usaglašena prošlost. Zato je uvek i nepotpuno, jer su iskrivljavanja prošlosti u isto vreme odbranbeni blokovi grupnih i pojedinačnih interesa prikazanih u obličju identiteta. Da bi se ovi demistifikovali treba prihvatiti i senke prošlosti kao integralne delove nacionalnog identiteta i uklanjati otpore koji se javljaju kod priznavanja neuporedivosti zločina i činjenice da su ih počinili predstavnici moje nacije. Sve u svemu, govor o tamnoj strani nacionalne prošlosti nije potreban samo otuda što prošlost nije prevladana, pa ni samo zato što postoje ostaci revanšizma, već pre svega otuda što treba podsticati pounutrašenje kako svetlih tako i tamnih strana u nacionalni identitet. Drugim rečima, neslavna prošlost ne želi da prođe, ali i ne treba da prođe.

Skoro da ne treba dokazivati da se neželjena prošlost lako zaboravlja. Mnogo dublje nego što je površan posmatrač kadar da uoči, planski zaborav aktivno oblikuje spontano selektivno sećanje. Ukoliko je, pak, značaj neke tragične prošlosti za naš osećajni sklop snažan u toj meri da je ne možemo zaboraviti, ali ni integrisati u simbolički poredak tekuće sadašnjice, tada je potiskujemo. Npr. kod ratova, pogroma, migracija to može ići dotle da nismo kadri da pojмимо prošla zbivanja kao uzroke naše sadašnjice. Tada govorimo o traumama, tj. lomovima između iskustva i naše sposobnosti da se sa njim suočimo. Dakle, treba razlikovati: (1) duboki neopozivi zaborav - brisanje traga ili zaborav osnovnog i izvornog smisla, i (2) selektivni zaborav, koji izostavlja samo detalje, pa time omogućava drugačiju priču. Istorija ne vrednuje podjednako svaki trag niti ga čuva. Istorija pamćenja zaborava (uočavanje institucionalnog ideološkog ignorisanja tragova prošlosti) neizostavna je u kritici historiografije. Izvinjenje je npr. oblik aktivnog zaborava i suprotnost pasivnom zaboravu. Nije to puko uviđanje greške, već izvinjenje uliva akcent milosti onome što u radu na sećanju ostaje tvrdi rad (Riccoeur 2002, 145-146). U ovom činu ne ignoriše se minuli događaj, zločin, nego njegov značaj i mesto u celini istorijske svesti. I amnestija je oblik zaborava, sličan milosti koju je imala kraljevska privilegija. Ne izriče je, naime, sudska nego politička instanca. Premda pomenute vrste zaborava mogu delovati umiriteljski, ovde je važno dodati da istoričar ne bi trebao da se priklanja institucionalizovanju javnog zaborava. Drugim rečima koliko kod govor o tome da je nezaborav na Balkanu produktivan, i da nacionalni zločini treba da ostanu živa rana u pamćenju, treba stalno da opominje, ne treba zaboraviti da se ovi naponi lako i zloupotrebljavaju. Komemoracije se komercijalizuju i politizuju, a nedela banalizuju.

Uočavajući opasnost od prošlosti koja zarobljava, Niče je skrenuo pažnju na potrebu produktivnog zaborava konzervativnih i monumentalnih strana prošlosti. I pre Ničea je Geter opominjao da istinske liberalnosti nema bez priznavanja. Treba li uopšte pominjati da ni prosvetene kulture sećanja nema bez suočavanja sa senkama prošlosti. Što to

nije prioritet etnocentrične kulture sećanja najmanje treba da nas buni. Jer glavni elementi etnocentrizma su: asimetrična procena, teleološki kontinuitet i centralizovana perspektiva. Nije bez krupnog povoda bielefeldski istoričar Jern Risen upozorio da asimetričnu procenu treba zameniti sa normativnom jednakošću, teleološki kontinuitet sa vizijom razvoja koja ističe kontingentnost i diskontinuitet, a centralizovanu perspektivu sa višeperspektivnošću i policentričnim pristupom istorijskom iskustvu. Decentralizovana prošlost može bitno olakšati put ka univerzalnoj istoriji, koja polazi od jedinstva ljudske vrste (Rüsen 2004,118). Rečju, treba raditi na novoj kulturi priznavanja za 21.vek jer globalizacija traži redefinisane etnocentrički shvaćenih razlika između naroda i kultura. Na sličan način je i Erik Hobsbom uočio da brojne istorije nacija i nacionalizama ne mogu nikada biti istinski nacionalističke jer “nacionalizam traži odveć poverenja u nešto što očigledno nije tako”. Sve u svemu mnogo toga upućuje na zaključak da je nužna kritička istorija da bi se ublažio konfliktni potencijal prošlosti, a da su monumentalizacija ili antikvizacija prošlosti neproductivni obrasci pamćenja

Tako postaje jasnije da važan zadatak kritičke istorije nije brisanje vlastite prošlosti, nego kritički zaborav njene lažne slave. Utoliko nema nikakve sumnje da se ne može dospeti do tolerancije bez ravnopravnosti prošlosti? Monumentalizacija prošlosti tome svakako ne doprinosi, jer je slava neuporediva, a svako poređenje je trivijalizuje. Ostaje drugi, suprotni način. Kako je već pomenuto, treba u osnovne priče o vlastitoj grupi integrisati i senke prošlosti. Tek kada samoviđenje nacionalne prošlosti postane ambivalentno, ljudi se mogu uzajamno priznavati. Dakle valja isticati dijalektičke napetosti i diskontinuitete u istorijskom iskustvu, namesto sudbinskih monumentalnih i žrtvenih vertikalala. Tek kada se načini napor ove vrste može prošlost izgubiti fatalistički karakter, istorija postati otvorenija za alternative, a vidici budućnosti i miroljubivije tumačenje prošlosti i budućnosti mogu biti izgledniji. Drugim rečima alternativa etnocentričnoj dogmi je neuniformna, policentrična i višeperspektivna istorija (Rüsen 2004,126). Kao što Nemci pored Getea ne zaboravljaju Aušvic, tako i Srbi uz oslobodilačke ratove treba da pamte i Srebrenicu, a Hrvati da ne razdvajaju “Oluju” od Jasenovca.

To, međutim nipošto ne znači da kritički odnos prema prošlosti danas manje podrazumeva traganje za istinom i preko toga za izmirenjem različitih mi-grupa. Ali bi pre toga trebalo raditi na priznavanju i uspostavljanju odnosa poštovanja prema svima koji stoje izvan naše grupe. Uzajamno kritičko prilagođavanje premisa je nove kulture sećanja Tek kada se suzbije uticaj romantičarske historiografije i raznovrsnih trgovaca istorijom, koji nas “štite” od “kobnog” zaborava neprijatelja iz prošlosti, oslobodićemo prostor za slobodno traganje u budućnosti.

Dosledno tome, treba najpre promeniti odnos prema ratu u pamćenju. Pada u oči različito viđenje naših ratova unutar Balkana i van njega. Ratove na Balkanu drugačije vide stranci od nas. Da ova razlika nije poučna bila bi trivijalna. Škola Marije Todorove verovatno je najsistematičnije pokazala negativne stereotipe o Balkanu na Zapadu. Balkanski sukobi su kaos, nered, dno dna, crna rupa Evrope, a Balkan se poima kao nedržavni prostor nastao na rubovima imperija sa graničarskim, krajiškim zavereničkim mentalitetom. Ovi trajni stereotipi prisutni su još od Meterniha, koji je govorio da «Balkan počinje na *Landstrasse*», ulici koja iz Beča vodi na istok. Slično je pisao i Bizmark da «ratovi na Balkanu ne vrede kostiju jednog pomeranskog musketira». Danas je balkanizacija antiteza skandinavizaciji. Najviše zbog ratova.

Nasuprot pomenutim negativnim stereotipima stranaca o ratovima na Balkanu, mi vlastite ratove uglavnom tumačimo kroz pozitivne stereotipe. Ratovi su uzvišeni oslobodilački trenuci, a sve što je osvojeno tumači se kao oslobođeno. Domaća kultura sećanja razvija se unutar oslobodilačke političke kulture čije su osobenosti solunaštvo, partizanština, pretorijanstvo, brutalne konverzije. Sloboda je uvek iznad demokratije. U udžbenicima se naširoko piše o ratovima, ratovi pregledno i markantno redukuju složenost zbivanja, dok se periodima mira posvećuje manje pažnje (naročito poslednjem skoro poluvekovnom periodu mira u socijalizmu). Rat je uzvišeni prekretnički događaj, a mir truli kompromis i izdaja ratnih ideala. Nema mirnodopskih, nego samo ratnih heroja («Junaci socijalističkog rada» bili su prolazna pojava). «Srbija je dobijala ratove, a gubila u miru» - bila je formula koja je podsticala spremnost na rat koji konačno neće biti uzaludan. Skoro da je ova trivijalna martirološka formula nacionalnog sećanja postala ortodoksija.

Nije teško uočiti da je martirološko tumačenje rata u središtu svakog normalizovanog nacionalizma. Tamo gde je moja nacija uvek žrtva, dominira slepi, a ne kritički patriotizam. Pada u oči da je to kontekst savremenog govora o ratu širom Zapadnog Balkana (o slovenačkih do srpskih revizionista). U Sloveniji se monumentalizuju heroji «desetodnevnog rata», u Hrvatskoj «Domovinskog rata», Milošević je 1999. slavio povlačenje s Kosova kao pobjedu, itd. Usporedna analiza osmišljavanja rata u historiografijama novih država Balkana pokazuje veliku sličnost ključnih obrazaca: dominiraju *ante murale* mitovi (mitovi o vlastitoj naciji kao predziđu civilizacije) i mitovi o naciji kao žrtvi. Svuda je socijalistička Jugoslavija manje ili više izričito shvaćena kao zatiranje nacionalne duše, ili bar kao totalitarna faza. Npr. u Hrvatskoj demokratska vertikala hrvatske prošlosti vodi od S.Radića, preko Mačeka do Tuđmana. Ovde je važno zapaziti da je samoviktimizacija uverljivija kada se prošlost centrirana oko ratova, a ne oko perioda mirnog razvoja. Istorija 20. veka piše se pretežno *sub speciae* ratova, premda su na Zapadnom Balkanu tek 15 od 100 godina u 20.veku bile ratne godine. Ratovi jesu razvojne prekretnice, ali oni su više u središtu historiografije kao markantni simboli smisla, pre svega oslobođenja (nacionalnog, klasnog). Isticanje ratova, a ne perioda mira, jeste mehanizam redukcije složenosti haosa balkanske prošlosti i osnova periodizacija (predratni, posleratni, međuratni). Više od toga rat je simbol slavne i monumentalne prošlosti (koja bez stradanja to ne može biti), a u ratu se lakše prostor sećanja deli na javne prijatelje i neprijatelje nego u miru. Od veštine inceniranja herojskog i žrtvenog učinka zavisi integrativni učinak prošlosti.

Pored ranijih ratova u srpskoj kulturi sećanja i građanski rat iz 1990-ih stiče naročito mesto. Rat se tumači kao najveći poraz Srba od Kosova, ali unutar ovog tumačenja ima nekoliko verzija: (a) jastrebovi se još žale da je taktika bila pogrešna (neodlučna, krenistani, trebalo je Zagreb uzeti); (b) etničkodržavni «patrioti» tvrde da je rat izgubljen, jer je i strategija bila trula: nije trebalo čuvati Jugoslaviju nego se okrenuti Srbiji. Osim toga rat je bio diplomatski nepripremljen; (c) «Ponosni patrioti» tvrde da nacija ne samo što je poražena, nego i osramoćena. Srebrenica je pre svega nacionalna sramota. Kod sve tri verzije tumačenja žrtva je vlastita nacija. Kod prve verzije Srbi su žrtva zato što je rat izgubljen, kod druge zato što nije pravilno vođen, a kod treće struje nacija je žrtva zbog toga što je osramoćena. Ispada da je Srebrenica pre svega srpska sramota, a tek potom krivica: tragedija Srebrenice je u sramoti Srba, a ne pre svega u gubicima Bošnjaka. Srebrenica je incident, eksces, a ne genocid

istekao iz razjarenog nacionalnog bića, rečju nešto što slavnoj nacionalnoj prošlosti nije trebalo.

Da bi se ova vrsta sećanja problematizovala, treba najpre rat demonumentalizovati. Ali kako, kada mitizirana slavna ratna prošlost duboko prožima idejne tvorevine i kolektivnu svest Balkana, a naročito Srbije? Od političke kulture do školske lektire. Ugled boraca iz zadnjeg građanskog rata još uvek je nepoljuljan. Svako ko je kadar da rizikuje život, raspolaže trajnim pravom pretenzije na nadoknadu. Drugim rečima, ulog u krvi je neuporediv. Uvek su borci iznad prava. Uprkos brutalnom upadu genocida, teško je verovati da će borački "patriotski" učinak u širem javnom mnjenju biti prokazan kao zločin. Čak i ako se dokaže umešanost službene vojske u zločin (Srebrenicu, Osijek), borci će verovatno još dugo ostati neprikosnoveni, a osvajanje će još dugo biti slavljeno kao oslobađanje. Oslobodilačka kultura sećanja duboko je utkana u kulturu prostora: od umetnosti do nauke o prošlosti.

Najlakše je defetistički reći da je nemoguće rušiti vrednosti koje su stolicima oblikovane u oslobodilačkoj i graničarskoj svesti malih balkanaskih naroda. Ali, daleko od toga da je nemoguće ništa ne preduzeti. Ponajmanje je dovoljno ponavljati da je svaki rat neuspeh politike, a još manje je korisno moralistički ceniti rat kao sramotu. Istorijska nauka bi trebala da sa više samokritike uklanja mitske naslage kolektivnog sećanja i uključuje smelije nove sadržaje kojima se (1) priznaje i odgovornost vlastite nacije u minulim ratovima, (2) osvetljavaju zločini počinjeni u ime oslobodjenja vlastitog naroda, (3) rivalska grupa prikazuje u pozitivnijem svetlu, i (4) traže iz prošlosti periodi mirnog multinacionalnog suživota i ističu kao važna mesta sećanja za suživot u budućnosti. U Evropi već ima dosta primera ove kulture sećanja. Francusko-nemačka komisija formirana 1950. napustila je odavno tezu o urođenom neprijateljstvu Francuza i Nemaca i u skladu s tim izmenila udžbenike istorije. Bio je to zametak idejnog jezgra EU. Slično je bilo sa odnosima između SR Nemačke i Češke i Poljske 1990-ih, kada je izmirenje bilo uslov nemačke podrške za ulazak ovih država u EU. Verovatno bi i današnji odnos Srbije i Hrvatske bio drugačije da slika njihove zajedničke prošlosti u socijalizmu nije obostrano planski demonizovana. Da je SFRJ u današnjim udžbenicima prikazana kao manje totalitarna, verovatno bi današnji građanski rat sećanja bio slabiji, a možda bi bilo i manje mržnje između stanovnika novih zapadnobalkanskih država. Bilo kako bilo, danas su Zavodi za udžbenike strateška mesta za dekretiranje smisla prošlosti i oktroisanje nove revanšističke nade. Zato njihove čelnike treba birati opreznije nego do sada. Uostalom, sami treba da odaberemo da li je bolja istina koja škodi ili mit koji godi ?

2. Funkcionalna traumatizacija prošlosti

Verovatno je trauma najbolnije sećanje. Trauma je razaranje smisla istorijskog iskustva i istorijske svesti (Rüsen 2001, 147), nešto što se ne da objasniti postojećim iskustvom niti sistemom tumačenja. Nemačka trauma je Holokaust, hrvatska je Jasenovac, a Srpska je Srebrenica. U nemačkoj misli trauma vlastitog zločina najviše je promišljena zahvaljujući (1) razvijenoj tradiciji filozofije istorije i historiografije, (2) nepotisnutim besprimernim iskustvom genocida. Tek kada se besprimerno zločinačko iskustvo promisli (a ne osmisli) stvara se produktivna i promišljena trauma. Nemačko suočavanje sa prošlošću nametnuto je

vojnim porazom, jer su Nemci i spolja prisiljavani da se suoče sa nacizmom. Važno je uočiti da tek kada istorijsko mišljenje otvori traumatski segment iskustva i suoči se sa njim, trauma postaje konstruktivna jer uključuje prošlost u budućnost. «Nikada više» postaje imperativ sećanja, a ne puka pouka prošlosti. Lako je pojmljivo da se trauma ne može uključivati u budućnost preko monumentalne prošlosti, u kojoj je osvojeno uvek i oslobođeno, i gde su vlastita nedela bila nužna odmazda. Npr. Holokaust spomenik žrtvama nacizma u centru Berlina je paradigma prošlosti u službi budućnosti, a ne monumentalizacija nemačke sramote. Uopšte je evropska istorija više osmišljavana, ali i promišljana od vanevropske. Kako izgleda, ratovi su u Evropi bili i traume, za razliku od SAD, gde su ratovi uvek odbrana demokratije.

Svaka trauma je kriza istorijske svesti. Od Hegela je poznato da nema istorijske svesti bez prethodnih kriza. Kriza je iznenađenje, iskustvo kontingentnosti vremena koje se ne može uklopiti u postojeći sklop tumačenja. Kontingentnost je nenameravana posledica aktivnosti, narušavanje kontinuiteta, ali i izazov istorijskoj svesti. Istorijska svest je duhovni odgovor na iskustvo kontingentnosti (Rüsen 2001,150). Uostalom sveukupna istorija je odgovor na krizu koju treba svladati tumačenjem. Istorijske priče sređuju u poredak izmenjene istorijske situacije i osmišljavaju kontingentnost. Trauma nije obična nego katastrofična kriza koja razbija okvir istorijskog osmišljavanja i sprečava njeno obnavljanje na istovetan način (Rüsen 2001,152). Nove paradigme u istoriji uvek su nova tumačenja kriza. Npr. ujedinjenje Nemačke 1990. nova paradigma ne tumači kao ponovno ujedinjenje, nego kao prvu fazu ujedinjene Evrope. S jedne strane nove nacionalne paradigme sećanja nastoje da osmisle besprimerne masovne zločine koji su crna rupa smisla. Naime, svaki novi genocid iznova razbija dosadašnje osmišljavanje prošlosti, tj. razara kulturne mogućnosti da ubijanje uklopi u istorijski poredak vremena. Zato je svaki govor o genocidu za nacionalne oslobodioce upad u slavnu prošlost, «granično iskustvo» istorije, koje se ne može uključiti u svetlu nacionalnu prošlost.

S druge strane i stradanje vlastitog naroda u genocidu jeste traumatsko sećanje, ali druge vrste. Ono se takođe ne može uklopiti u obični poredak pamćenja koji se da kontrolisati. Misaono ponavljanje traumatske situacije (jevrejsko podsećanje na genocidni antisemitizam) doživljava se skoro halucinantno. Skoro kao da prošlost nije prošla. Mnoga nova opažanja obrađuju se u odnosu na sveprisutnu traumu (Grossmann 2002,115). Ali i traumatska sećanja imaju socijalni karakter i menjaju se. Kosovo je već tradicionalizovana aktivna trauma srpskog naroda, Blajburg i Vukovar su to tek odskora kod Hrvata, kao i Srebrenica kod Bošnjaka. Od novih uslova zavisi način negovanja traume vlastite grupe.

Njoj nasuprot, negativno sećanje je obrazac stvaranja društvenog pamćenja, koji se sporo probija uz mnogo otpora, jer polazi od toga da sećanja samo tada mogu delovati humanistički i demokratski ako uključuju i sećanja na istoriju bespravlja i zločina za koju smo i mi sami odgovorni ili bar saučesnici. Uprkos očigledne provale pamćenja i njegovog pojačanog istraživanja, može se reći da danas na Balkanu nedostaje ne samo moralna, nego i kontinuirana istorijskodidaktička, pedagoška, medijskoteorijska, muzeološka i estetska debata kao osnova stvaranja negativnog sećanja.

Ovo otuda jer izrazito prevladava svest o neuporedivoj žrtvi vlastite nacije. Naravno da i žrtva iskripljava prošlost kao i dželat. R.Koselek je uočio da je nemoguće iz

autobiografskog iskustva trpljenja stvoriti racionalno kolektivno sećanje: "U telu sagorelo iskustvo apsurdnog besmisla ne može se kao primarno iskustvo preneti u pamćenje drugih niti u sećanje onih koji nisu pogođeni. Sa ovom negativnom porukom mi moramo savremenike ili potomke izokola podučavati". Drugim rečima, u sećanje se mora uneti svest o samom zločinu i nedelima, a ne da se sećamo jedino žrtava kao takvih. Prava opasnost nije zaborav nego osamostaljenje melanholično obojenih konstrukcija sećanja (C.Maier).

Kako se tome odupreti, tj. kako traumu pretvoriti u korisnu opomenu? Treba najpre videti kako se grupna trauma neutralizuje. O tome nekoliko narednih napomena. Traumi se najpre određuje mesto u lancu zbivanja. U osmišljenom nizu već postoji smisao, pa trauma kao karika u lancu gubi vlastitu moć da razbije smisao. U novoj hrvatskoj istoriji Jasenovac se tumači kao zločin hrvatskih izdajnika, ustaškog «taloga», pa se na taj eliminiše iz postojane strukture, tj. legitimne hrvatske težnje za etnički čistom državom. Čim se trauma osmisli i stekne istorijsko mesto u lancu dešavanja, odmah gubi vlastiti traumatski karakter. Detraumatizacija je posvakodnevljavanje zločina koje ide do trivijalizacije. Uopštavajući nemačko suočavanje sa prošlošću Risen je naveo nekoliko strategija smišljene detraumatizacije koje se mogu raspoznati i u drugim sredinama.

2.1. Anonimizacija: umesto konkretnog opisa ubijanja i imenovanja dželata i odgovornih govori se o «zloj sudbini», «silama mraka» i «demonima» u manje ili više sređenom svetu.

2.2. Kategorizacija: trauma se objašnjava apstraktnim terminima (kao tragedija, deo istorijskog toka, posledica rata), pa se na taj način lakše integriše u već osmišljeni tok vremena i lišava neshvatljivosti (koja razara smisao).

2.3. Normalizacija: dodaje se da su se zločini uvek dešavali, da je ljudska priroda svuda ista, da je «zlo» neiskorenjivo iz ljudske prirode – čime se takođe destruktivni karakter traumatskog događaja razvodnjava. Ekstremna verzija je biblijska poruka «trpljen – spašen» i rezignirana uteha da smo svi podjednako žrtve i da su sve žrtve u raju.

2.4. Moralizacija: destruktivna snaga traume se civilizuje. Traumatski događaj pretvara se u slučaj koji nikada više ne sme da se desi. Trauma stiće moralnu misiju kao opomena.

2.5. Estetiziranje: zločin se pretvara u sliku ili film i postaje roba. Sličan oblik je i muzealizacija: mesta zločina pretvaraju se u lekciju iz prošle istorije.

2.6. Teleologizacija: traumatska prošlost miri se sa sadašnjicom na taj način što se snabdeva svrhom. Naime, pretvara se u lekciju iz koje se izvukla pouka. Ostaje uteha, izvukli smo pouku, pa je svrha traume već time ostvarena. (Rüsen 2001,172-174).

Već iz rečenog da se primetiti da se i kod nas traumatskom iskustvu na razne načine izvlači žaoka besmisla: Jasenovac je eksces, a Srebrenica preterana odmazda. Kod politike sa prošlošću vidljivi su mehanizmi rasterećenja od traume slični onima u psihoanalizi. Zločinci potiskuju vlastitu odgovornost, eksteritorijalizuju je i prebacuju na druge. Međutim i istoričari koriste strategije detraumatizacije: Tuđman je smanjivao broj žrtava Jasenovca 1990-ih, a srpski revizionisti govore o Srebrenici kao ratnom zločinu, a ne kao o genocidu. Isključiviji čak govore o oslobođenju Srebrenice (Danas 21-22.5.2005,7). Nacionalna historiografija je u stvari praksa smišljenog kulturnog detraumatizovanja. Zločini se minimalizuju, da se ne bi poremetio proces monumentalizacije etnocentrične prošlosti.

Kako se posle svega što je rečeno odupreti detraumatizaciji koja osmišljava neshvatljive zločine, relativise ih, trivijalizuje i lagano prepušta zaboravu? Da li se samo na mitski način Aušvic, Jasenovac i Srebrenica mogu sačuvati od istoriziranja koje ih lišava traumatskog karaktera? Svakako ne, jer u mitskom iracionalnom kontekstu trauma traje i održava se u izdvojenom prostoru značenja i lišena egzaktnog razjašnjenja. Drugim rečima, izdvaja se iz vlastitog autentičnog sklopa (Holokaust se razdvaja od nemačkog kapitalizma, nacionalizma i eksploatacije logorske radne snage). Ne manje mitovi o večnom sudbinskom stradanju Jevreja i Srba potiskuju realni strukturni sklop zločina. Tome nasuprot, treba bez okolišenja reći da je holokaust integralni deo nemačkog nacionalnog kapitalizma, Jasenovac fašistički vrhunac hrvatskog separatističkog šovinizma, a Srebrenica genocidni vrh ledenog brega srpskog asimilacijskog šovinizma. Dakle, trauma nije neshvatljivi upad iracionalnog, niti eksces, već ekstremni izraz dubljeg strukturnog toka. Na sličan način i Risen tvrdi da je apsurdni neobjašnjivi besmisleni zločin, ustvari konstitutivni deo istorijskog smisla (Rüsen 2001, 178). Rasistička SS pedanterija je deo računice nemačkog krupnog kapitala, Srebrenica je segment četničkog velikosrpsstva, a ustaštvo produžetak pravaškog šovinizma.

Naravno da nije nimalo lako priznati da zločin nije eksces, nego struktura? Ali od ovog zadatka, uprkos otporima, ne treba odustati. Treba se truditi da se empatijom shvate uslovi stvaranja tuđih slika prošlosti. To ne znači manje tragati za istinom i preko toga za izmirenjem različitih Mi-grupa. Pre toga bi trebalo raditi na priznavanju i uspostavljanju odnosa poštovanja prema svima koji stoje izvan naše grupe. Premisa nove kulture sećanja je uzajamno kritičko prilagođavanje. Pluralizacija pamćenja znači rušenje monopola pamćenja kao najvažnijeg oslonca kulturnog opštenja i autoritarnih centara koji oktroišu dekretirane prošlosti. Tek kada se suzbije uticaj romantičarske historiografije i raznovrsnih trgovaca istorijom, koji nas "štite" od "kobnog" zaborava neprijatelja iz prošlosti, oslobodićemo prostor za slobodno traganje u budućnosti.

Naravno da nije nimalo lako podstaći priznavanje ravnopravnih prošlosti? Ali je moguće upornim prosvetivanjem, a ne golom kontrapropagandom. S obzirom da je važna crta zapadnobalkanskih nacionalizama njihova reaktivna priroda (uzajamno se pojačavaju i hrane) to je i njihova monumentalizacija takođe rezultat uzajamnog pojačavanja i skopčana je sa reaktivnom martirologijom i planskom traumatizacijom (Blajburg contra Jasenovac, Kravice contra Srebrenica i sl.). Upadljiva je simetrija kod najnovijeg pravdanja «Domovinskog rata»: etničko čišćenje u «Oluji» je rezultat prethodnog etničkog čišćenja SAO Krajine. Zaboravljaju se diskontinuiteti: prestonički gradovi Sarajevo i Zagreb su očišćeni od Srba, ali Beograd nije od nesrba. Ne ulazeći u brojne realne nesimetrije na svim stranama, ovde treba reći samo sledeće. Da bi se spirala uzajamnog pojačavanja isključivosti bar donekle ublažila, trebalo bi doslednije promišljati kulturu priznavanja. Koliko god da je iluzorno verovati da bi u bližoj budućnosti politički korisnu etnocentričnu traumu vlastite žrtve mogla uzdrmati samokritična trauma vlastitog zločina, to ipak nije razlog da kritička kultura sećanja odustane od ovog načela. Uostalom, neko bi morao da počne, možda bi čak prva uzvratna reakcija druge strane bila zlurada i trijumfalistička, iako ne bi trebalo isključiti ni sličnu samokritičku reakciju?

Lako je pojmljivo da o stupnju nacionalizma prilično pouzdano svedoči odnos prema zločinima vlastite nacije. Što je manje samokritike to je nacionalizam normalniji. O zločinima vlastite nacije govori se na različit način, a svaka retorika svedoči o različito doziranom etnocentrizmu: zločin u ratu (u svakom ratu se ubija), ratni zločin (zločin koji treba kazniti, ali i razumeti nekažnjivim kontekstom rata), zločin kao nacionalna sramota (žrtva je pre svega moja nacija jer je osramoćena zločinom), zločin kao šira krivica sunarodnika (odgovorni su svi koji su normalizovali nacionalizam), zločin kao trajno negovana nacionalna trauma (ne može se podvući crta ispod neizbrisivog zločina vlastite grupe).

Odmah pada u oči da je od svih verzija najmanje prisutna zadnja. Naime, umesto isticanja nacionalne odgovornosti i negovanja nacionalne traume, danas je na Balkanu hegemonna ideologija koja detraumatizuje zločine vlastite nacije. Detraumatizacija je posvakodnevljavanje zločina koje seže do trivijalizacije. Da li se u Srebrenici desio ratni zločin, genocid ili je reč o oslobođenju Srebrenice, kao na majskom skupu 2005. na beogradskom Pravnom fakultetu ? Da li je Srebrenica sramota ili krivica nacije, ili je samorazumljiva nužna odmazda ? U sva tri slučaja genocid se detraumatizuje, tj. osmišljava i objašnjava tako što se uklapa kao karika u kontinuitet etnocentrične naracije. Pri tome ne treba zaboraviti da podsećanje na Srebrenicu kao medijski znamen odlučne osvete nacije, koristi da se jasnije iskaže nacionalno MI. Upravo zbog zgražavajućeg učinka, metafora srpskih navijača u BiH «Nož, žica, Srebrenica» daleko jasnije iskazuje rešenost, odlučnost i «patriotizam», od manje određenih političkih apela na jedinstvo nacije.

Mnogi sporovi upravo ističu iz neslaganja oko toga da li je genocid neobjašnjivi eksces, upad iracionalnog, neshvatljivi diskontinuitet ili, pak, ima svoje zakone? Adorno je branio prvo gledište tvrdeći da se posle Aušvica ne može pisati poezija. Ako je neshvatljiv, da li se genocid uopšte može promišljati? Ima mišljenja da se genocid, koji razara smisao, može izraziti samo ćutanjem koje jedino izražava nemoć i preneraženost motivima ubijanja. Međutim, ćutanje vodi nužno zaboravu. Osim toga, lakše je prećutati slučaj nego strukture. Najteže je priznati da su, premda besmisleni, zločini deo trajnijih etnocentričnih struktura, a ne ekscesi. Po sebi se razume da strukture ne mogu biti odgovorne, nego samo oni koji ih smišljeno aktiviraju.

Za razliku od rečenog, u etnocentričnoj kulturi sećanja, zločini se projektuju u ekscese i svaljuju na kriminalce. Time se planski trivijalizuju. Kako se suprotstaviti obezličanju genocidnih zločina, tj. njihovom pretvaranju u obični ratni zločin ? Protiv relativizacije zločina treba se boriti šokantno ogoljenim činjenicama. Treba negovati sećanje na «normalnost ekscesa» i banalnost zla koje uvek može da se ponovi, a ne projektovati zločine u nepojmljivo ili sudbinsko. Nasuprot sudbinskoj istorijskoj priči (ovo nam se nužno moralo desiti) treba isticati diskontinuitete (moglo je proći i bez toga). Osim toga ne treba se čuvati šok terapije, ne treba kriti scene streljanja. «Treba skupljati ostatke razbijene čaše da bi se posekli», opomenuo je nemački pisac Kluger. Ovu praksu Jern Risen naziva sekundarnom traumatizacijom koja sprečava da zaborav prekrije funkcionalnu traumu.

Naravno da svi ne neguju traumu. Da je to slučaj, kritička kultura sećanja bila bi izlišna. Naprotiv, većina neutralizuje traumu, ublažavajući zločine vlastite nacije. Da li je uopšte moguće obrnuti proces, tj. negovati traumu kao nezaboravnu opomenu ? Za početak bi inteligencija, umesto detraumatizacije nacionalne prošlosti trebalo da

razmišlja o funkcionalnoj traumatizaciji. Nije dovoljno samokritički se osvrnuti na zločine vlastite načine već ih tumačiti ne kao periferni nego kao važan strukturni segment prošlosti.

Izgleda da je 2005. godine suočavanje sa bliskom prošlošću novih balkanskih država pod pritiskom izvana dobilo nove tonove. Zaoštrena je debata oko ratnih zločina unutar i između novih država. Hrvati grčevito brane dignitet Domovinskog rata, a Srbi nastoje da ublaže neuporedivost genocida u Srebrenici ističući i ostale zločine. Domovinski rat se ne smije kriminalizirati, a Srebrenica je rezultat smišljene propagande - jesu parole kojima se umiruje razbuđeno vrelo ponosnog nacionalnog osećanja običnog čoveka. Ne manje je upadljiva retorika po kojoj su se svi branili od agresije, a ako je i bilo preterivanja, reč je o ekscesima. Da je, za razliku od ekscesa, nacionalna strategija, kao dublja struktura, nesporna vidi se i po tome što se na svim stranama radi o sameravanjima obima tuđeg zločina i marginalizaciji vlastitog. Koliko god zvučala neobično tvrdnja, ipak ima nečega neobjašnjivog u odsustvu empatije, u tome, naime, što srpski nacionalista ne razume smisao hrvatskog nacionalizma i obrnuto. Biće da se u sukobu nalaze grupe koje se organizuju po istim obrascima mržnje, ali usled zaslepljenosti njom ne uviđaju vlastitu bliskost. Ali to je tema za sebe. Ovde neće biti reči o samim zločinima niti o složenoj dnevno-političkoj funkciji svađe oko zločina. Uostalom, ništa netačnije od toga da je govor o zločinima samo političke prirode. Naprotiv. Nije nimalo čudno što se govor o nacionalnim zločinima u klimi normalizovanog nacionalizma tiče dubljeg smisla identiteta običnog čoveka. Podsećanje na zločine vlastite nacije izaziva dublje nelagodnosti i neizvesnosti i kod običnog čoveka koji nije u njih upleten, ali zbog emotivnog osećanja bratske nacionalne solidarnosti, oseća da mu je identitet narušen. Grčevito čišćenje nacionalnog identiteta od zločina je uzrok emocionalizacije i odjeka savremenih debata oko Srebrenice u Srbiji i izгона Srba u Hrvatskoj. Možda bi se čak moglo reći da su uzavrele emocije ove vrste naličje obesmišljenog života koji je redukovano na nadu u blagostanje etnički homogene države. Ne ulazeći šire u ovaj društvenofilozofski problem treba reći samo jedno. U javnoj galami oko zločina teorijski kriteriji oko njihove procene ispadaju suvišni ili bar nebitni. Malo je ako se kaže da безусловni prioritet nacionalnog interesa ne dopušta raspravu. Više od toga, stiče se utisak da na svim stranama govor o genocidu, etničkom čišćenju ili fašizmu vlastite nacije podjednako izaziva podozrenje. Utoliko je neophodnije pokušati da se iznese alternativni pristup hegemonij kulturi sećanja. Razmatranje osnovanosti raznih poistovećivanja, poređenja ili relativizovanja zločina, nameće se tako reći samo od sebe.

3. Istorično poređenje – uslov kritičkog sećanja

Zato još u jednoj osnovnoj tački, jer je nemoguće u svim pojedinostima, treba naznačiti pristup kritičke kulture sećanja. Reč je o poređenju senki prošlosti. Ovo je nužno utoliko više što se danas srećemo sa raznim politizacijama nacionalnih zločina iz bliske prošlosti, koje neretko prelaze u iracionalna emotivna nagađanja. Usporedni pristup važan je pokazatelj razvoja kritičke nemonumentalne misli o prošlosti i otvorene kulture sećanja, kao sveukupne nenaučne javne upotrebe prošlosti. Rečeno vrlo uopšteno o provincijalnosti misli o prošlosti na osoben način svedoče dve karakteristike: 1. negovanje monumentalne slike nacionalne prošlosti; 2. nerazvijenost usporednog pristupa.

U misli o prošlosti Zapadnog Balkana u teorijskom i metodskom pogledu skromno nasleđe nije bilo teško romantizovati. Prostor lišen samostalne istoriografske domaće tradicije u 17. i 18. veku nije mogao nakon revolucije u 19. veku stvoriti Ota Hincea ili Maksa Vebera. Istoriografski srbocentrizam ili kroatocentrizam podjednako su bili lišeni nemonumentalnog *comparative approach* jer su ugroženi mali narodi radije negovali slavnu prošlost kao sredstvo opiranja asimilaciji i hegemoniji. Romantičarska istoriografija uvek je monografska, neguje autoritet nacije i ima pedagoško mobilizacijsku funkciju. Tome nasuprot, uporedni pristup detronizuje i trivijalizuje, hladi osećanja koja počivaju na svesti o neuporedivom i slavnom nacionalnom identitetu. Kritička istorija je velika propaganda sumnje, a u društvima u permanentnoj krizi ovo epistemološko načelo nije funkcionalno. Kriza traži homogenost, dogmu, monolitnu negativnu sliku javnog neprijatelja i monumentalnu sliku vlastite prošlosti. Kritičko poređenje, pak, razara mit o posebnosti i jedinstvenosti - osnovu monumentalne istorije.

Poslesocijalistička istoriografija snažno je obnovila romantizam kod izmišljanja nove prošlosti i kod rekonstruisanja stare. Novi talas oslobodilačke političke kulture razbudio je sličnu kulturu sećanja i uspešno uključio martirologiju u nauku o prošlosti. Misao o prošlosti Zapadnog Balkana iznova je nacionalizovana i romantizovana na nivou prosečnog nemačkog istorizma s početka 19. veka. Treba se samo osvrnuti na renesansu događajnih monografija o slavnim monarsima iz pera bivših istoričara komunista krajem 20. veka. Istorija se ne ponavlja. Istoričari ponavljaju jedan drugog.

Koliko god na prvi pogled zvučalo preterano, u osnovi ništa nije toliko tuđe kritičkom sećanju kao etnocentrična monografska zadubljenost u vlastitu slavnu prošlosti i neuporedive žrtve vlastite nacije. Jedan način napuštanja samomitskog veličanja je smeštanje vlastite prošlosti u šire okvire koji će valjanije uravnotežiti nacionalnu slavu i senke vlastite prošlosti. Daleko od toga da je svako poređenje u ovom pogledu korisno. Ponajmanje je to ono koje se gubi u neosnovanom i proizvoljnom domišljanju. Naime, u domaćoj kulturi sećanja uočljiv je niz ležernih analogija i poistovećivanja kojima se pokušava osmisliti bliža prošlost. Da bi se prozrela ova stereotipna domišljanja ovde bi trebalo sažeto naznačiti i istaći nekoliko važnih upozorenja o kojima valja voditi računa kod poredbenog redukovanja složenosti domaće prošlosti.

3.1. Nema sumnje da karakter poređenja otkriva njegov poredbeni okvir. Ključni entiteti koji se porede govore prilično jasno o onome ko poredi, jer poređenje gotovo spontano nameće smisao. Poređenje nije svakako samo goli klasifikacijski okvir za utvrđivanje egzaktnih istovetnosti, sličnosti ili srodnosti, nego i važan način za demonizaciju ili trivijalizaciju preko poistovećivanja ili usporedbi. Tako je ležerno antitotalitarno izjednačavanje fašizma sa socijalizmom bilo usmereno ka demonizaciji zadnjeg, a poređenje Aušvica sa građanskim ratom na Balkanu krajem 1990-ih bila je trivijalizacija prvog. Kod oba slučaja upadljiva je površna dekontekstualizacija. Ne vodi se, naime, računa o tome da što je kontekst sličniji to su poredbe pouzdanije. Odmerena poređenja uvek vode računa o kontekstu (tradicijom, ideološkom, uzročnom i i funkcionalnom). Malo se toga npr. može porediti kod režima Pola i režima Gustava Husaka: različita je azijska i evropska tradicija, različito je poimanje uloge pojedinca, u jednom slučaju je haotično ratno, u drugom stabilno

hladnoratovsko okruženje. Teško da je slična ideologija dovoljna da se ovi režimi poistovete kao u famoznoj "Crnoj knjizi komunizma" (Kuljić 2002,330-375) ? Kod poređenja raznih zločina i nedela malo se ko pita da li je reč o dalekoj sličnosti, funkcionalnoj podudarnosti ili o bitnoj unutrašnjoj srodnosti. To je utoliko potrebnije jer je vrlo rašireno lagodno paušalno nekritičko poistovećivanje.

3.2. Dalje, svakom poređenju prethodi opasnost od prenatravanog osmišljavanja. Istorija jeste, doduše, uvek osmišljavanje, tj. manje ili više isključivo sređivanje haotičnih zbivanja njihovim zbijanjem u naracije ili u uzročno posledične veze sa stanovišta potreba današnjice. Skoro da smisao podjednako nameću tekuće potrebe i buduće nade. Nada je druga strana istorije, jer nova budućnost uvek traži i novu prošlost. Uvek treba samokritički imati na umu da je istorijsko vreme polje na kom se sukobljavaju sećanja okrenuta prošlosti i nade uperene u budućnost (L.Helšer). Drugim rečima, kada tumačimo neka zbivanja iz prošlosti uvek treba da se pitamo da li u objašnjenje bar nesvesno ne unosimo i neko naše očekivanje. Posle svega što je napred rečeno o domaćoj kulturi sećanja, ovo podsećanje više je od običnog opreza. Jer kada istoričar uđe u metafiziku osmišljavanja, ulazi u daleku zemlju odakle se nikada neće vratiti kao istoričar. Naravno da nije lako odupreti se osmišljavanju, niti zamisliti da su događaji, koji su danas daleka prošlost, nekada bili budućnost. Ali to je važan uslov istoričnosti koja jača kritičnost prema hegemonom smislu sadašnjice kojim unosimo red u prošlost. Što je poređenje istoričnije, to je kod njega manje osmišljavanja, uokviravanja i naracije, a više promišljanja. Osmišljavanje je rizično unošenje savremenog smisla u prošla zbivanja, a promišljanje je odmereno sagledavanje raznih strana i različitih konteksta prošlosti. Domišljanje je, opet, proizvoljno rastezanje smisla prošlosti i proizvoljno nagađanje, a sve u cilju saobražavanja prošlosti sadašnjim potrebama. Danas se npr. srpska monarhija proučava i osmišljava u sklopu potrebe za nacionalnim jedinstvom, a ne vodi se računa o tome da je monarhijska kultura danas anahrona. Kritička ocena monarhije je otežana u atmosferi nadmoći slepog nad kritičkim patriotizmom.

Ipak, s obzirom da svako osmišljavanje izvire iz očekivanja, to se element osmišljavanja ne može u potpunosti odstraniti, niti se u istoriji može izdvojiti čisti destilat činjeničnog. Jer autentično istorijsko vreme nije puka prošla činjenica (događaj), nego spoj budućnosti i prošlosti koji se prelama kroz potrebe sadašnjice. Otuda ni istorijsko vreme nikada nije lišeno očekivanja, jer prošlost tvore živi ljudi sa strepnjama i nadama. Međutim, što su nadanja univerzalnija, to je objektivnost veća. Uske, najčešće emotivno shvaćene nacionalne potrebe ne mogu garantovati hladnu objektivnost. Istini za volju, nije ni svaka selektivnost pristrasna i neistorijska, jer istorija ne može biti fotografija. Upravo stoga nužna je samorefleksija istoričara, odnosno napor da se i vlastito tumačenje posmatra kao deo istorijskog toka. Rečju, treba demistifikovati i vlastito osmišljavanje. Tek kada se dovoljno samorefleksivno osvrne na vlastita osmišljavanja, istoričar može dopreti do promišljanja. Tome može pomoći napor za hermeneutičkim uživljavanjem u smisao Drugih i ideološkokritička analiza raznovrsnih politizacija istorije. Međutim, po sebi se razume da se naponi ove vrste ne mogu uključiti u etnocentrični i monografski nego samo u uporedni pristup.

3.3. Skoro da i nije potrebno posebno dokazivati da su poređenja retko unutar naučni problemi, a da ih daleko češće nameću vansaznajne pretpostavke grupnog (nacionalnog, državnog ili partijskog) pamćenja. Od idejnopolitičkih potreba zavisi da li će se razrađivati okvir za poređenje ili poistovećivanje : a) kapitalizma i fašizma, b) socijalizma i fašizma, c) liberalizma i socijalizma. Svaka razvijenija epohalna svest sadrži osobenu hegemonu poredbenu perspektivu. Velike debate između istoričara u 20. veku (*Fischer debatte* iz 1960-ih, *Historikerstreit* iz 1980-ih i *Schwarzbuchdebatte* s kraja 1990-ih) bile su ne samo politizovane, nego i nošene različitim žarom za poređenjem neretko teško uporedivih entiteta. Što je politizacija izrazitija, to su poređenja globalnija, više se poredi celine nego aspekti, a kontekst se lakše zanemaruje. Samo slojevita poređenja razdvajaju složene celine na segmente i poredi ih, dok manje oprezni naučnici ili ljubitelji prošlosti paušalno poredi ili izjednačavaju celine. Pri tome je još jedna okolnost karakteristična kod razvrstavanja poređenja. Što je broj poredbenih entiteta veći, to je po prirodi stvari poredba apstraktnija (npr. model industrijskog društva kod Danijela Bela), ali i paušalnija i isključivija kao kod idealnotipskih teorija o totalitarizmu.

3.4. Treba porediti i idejnopolitičke pobude poređenja. Koliko su slični hladnoratovski i globalizacijski podsticaji uporednih istraživanja ? U kratkom vremenu izmenio se smisao prošlosti, jer je globalizacija otvorila novu budućnost. Huserlovski rečeno, svet jeste transcendentan, tj. postoji nezavisno od svesti o njemu, ali je smisao sveta imanentan, tj. uvek zavisi od svesti. Dakle, smisao prošlosti zavisi od istorijske svesti koja je ukorenjena u sadašnjici i otvorena ka novoj budućnosti. Današnja liberalna teologija sa snažnim sastojcima konzervatizma je filter koji propušta samo poželjnu prošlost saobraženu hegemonim ideologijama. Savremena hegemonna svest o prošlosti razlikuje se od hladnoratovske ne samo po tome što je bezalternativna. Više od toga, reč je o dva različita poretka sećanja. Prvi je bio dihotomni i relativno zatvoren u dva prilično homogena i beskonfliktna lagera. Karakterisala ga je kruta napetost između antikapitalizma i antikomunizma i različitog poimanja antifašizma. Skoro pola veka bila je aktivna u osnovi relativno pregledna slika prošlosti u kojoj su uspešno redukovani kaos i nepreglednost uz pomoć hegemonog lagerskog idejnopolitičkog osmišljavanja. Drugačiji je globalizacijski poredak sećanja: otvoreniji, nepregledniji, konfliktniji i haotičniji. U Istočnoj Evropi prostor sećanja je renacionalizovan, a svuda je relativizovan, dobrim delom i zbog uticaja konstruktivizma postmoderne. Premda ga karakteriše pojačana razmena naučnih iskustava, ipak je upadljiva hegemonija novih okvira poređenja koje iskazuju vodeći pojmovi: globalizacija, tranzicija, identitet. Nova ideologizacija, koju karakteriše antitotalitarna i antiteroristička slika prošlosti, je u znaku bezalternativnosti kapitalizma. Hegemonna liberalna teologija i bezalternativna vizija budućnosti iziskuju odgovarajuću uprošćenu sliku prošlosti.

3.5. Slabost i ograničenost etnocentrične kulture sećanja možda najjasnije izbija na videlo kada se pređe na teren poređenja nacionalnih zločina. Verovatno je najteže porediti vruća mesta sećanja jer svako stratište budi emocije: Jasenovac i Blajburg, istarske foibe i stradanja banatskih Švaba. Daleko od toga da su to neuporediva događanja. Ali s obzirom da lako bude osećanja, treba oštro i nijansirano istaći kriterije poređenja. Treba najpre razlikovati izvorno od reaktivnog nasilja. Jasenovac je izvorno, a Blajburg reaktivno nasilje, prvi zločin pripada fašizmu drugi antifašizmu. Različiti su i motivi ubijanja: kod prvog

se ubijalo iz bioloških rasističkih razloga, kod drugog zbog realnog ili pretpostavljenog opasnog ponašanja, a ne zbog porekla ili biologije. Hrvatski poredak sećanja teško će danas prihvatiti zaključak da je Pavelić kriv i za Jasenovac i za Blajburg. Martirološka vizija vlastite prošlosti nije manja smetnja diferenciranom poređenju od monumentalne istorije. U slepoj kulturi sećanja žrtva moje nacije je neuporediva. Martirološka istorija osuđena je na monografiju ili na poređenje sa mitskim apokalipsama: Srbi i Hrvati su narod izabrani koji čuvaju hrišćansku Evropu od Istoka. Artuković je na suđenju u Zagrebu 1986. ponavljao hrvatsko *ante murale*. Tada je to još izgledalo kao daleki anahronizam, a kada je to nekoliko godina kasnije ponavljao Tuđman već se osećao dah eksplozivne prošlosti. Ako je tačno da su svi moderni ratovi počeli u učionici na časovima istorije uporedno istraživanje eksplozivnosti prošlosti jeste tema koja čeka svog Šekspira.

Dalja zamka kod poređenja stratišta je to što je trivijalizacija gotovo neosetna. Skoro nesvesno se isticanjem tuđih zločina obezvređuju ili relativizuju zločini vlastite grupe: Drezden protiv Aušvica, nemačke izbeglice sa Istoka protiv nemačkih genocida, Hitler protiv Staljina, Blajburg protiv Jasenovca, foibe protiv fašističkog terora, Kravice protiv Srebrenice, itd. Banalnost je u podtekstu ove retorike: ni drugi nisu bili anđeli.

Svako osmišljavanje zavisi od širine okvira poređenja (balkanskog, evropskog, svetskog). Što je okvir uži to raste opasnost od precenjivanja osobenosti zbivanja, što je pak okvir širi opada monumentalizacija, ali preti opasnost trivijalizacije preko poređenja: nemački konzervativci i nacionalisti rado porede Aušvica sa Gulagom jer time trivijalizuju nemačke zločine, pa slabi besprimernost i neuporedivost nacizma čime se rasterećuje nacionalna prošlost. Treba porediti ne samo posledice nego i uzroke zločina. Treba li uopšte pominjati da su različiti uzroci stradanja u Aušvicu i Gulagu, a smrt jevrejskog deteta u varšavskom getu samo se sa etičkog, ali ne i sa sociološkog stanovišta može izjednačavati sa smrću kulačkog deteta u ukrajinskom kolhozu. Kulaci su se mogli prevaspitati, Jevreji samo likvidirati. Ubijanje zbog biologije je druge vrste od ubijanja zbog nečega što je učinjeno ili se pretpostavlja da je učinjeno. Ako je epilog isti, uzroci su različiti. Na nivou etičke osude ne može se dopreti do uzroka i motiva stradanja. To, međutim, ne znači da se ne mogu porediti izvesne sekundarne funkcionalne sličnosti u organizaciji logorskog nasilja kod autoritarnih režima. Ali poređenje uzroka je neizostavno.

3.6. Poređenja ne treba izbegavati, a u metodskom pogledu čak nema neuporedivosti. Može se porediti sve sa svačim, ali svako poređenje se pravda vlastitom teorijsko saznajnom plodnošću. Kod javne upotrebe istorije važi pravilo: da vidim kako porediš, pa ću ti reći ko si. Odavno je poznato da što je kontekst sličniji to je poređenje umesnije: Gulag se može pouzdanije porediti sa Golim otokom nego sa Aušvicom. Jasenovac i Aušvic pripadaju jednom sklopu, Blajburg i foibe drugom. Zločini se ne mogu dekontekstualizovati. Bombardovanje Kavetrija nije isto što i bombardovanje Drezdena, tandem Hitler-Himler nije isti što i tandem Čerčil-Haris. Žrtve Vermahta nisu isto što i žrtve Crvene armije, niti se žrtve Jasenovca mogu izjednačavati sa žrtvama Blajburga. Poredbeni okvir treba raščlanjavati, promišljati, a ne *a priori* osmišljavati. Istorija je na ovim prostorima uvek bila više osmišljavanje nego egzaktno rekonstuisanje i promišljanje prošlosti.

3.7. Kod svakog poređenja treba naći odmerenu distancu između neuporedivosti i uporedivosti. Neuporedivost se može ispoljavati u obliku monumentalne istorije (srpska prošlost je najslavnija) ili u obliku kritičkog priznavanja zločina *sui generis* (ništa se ne može u Evropi u drugoj polovini 20. veka porediti sa Srebrenicom). Svako poređenje jeste delikatan test istoričnosti. Poređenje otkriva istraživačku jednačinu i svedoči o onome koji poredi. Ređe otkriva oprez i akribiju, a daleko češće naivnu arogantnost. Više otkriva očekivanja i obrazac osmišljavanja onoga ko poredi, nego odmerenost i slojevitost. U Hrvatskoj D.Bilandžić poredi ustaše i partizane svrstavajući ih u totalitarne pokrete, a izdvaja domobrane kao jedini deo hrvatske demokratske vertikale smeštene između Mačeka i Tuđmana. Ova verzija antitotalitarnog poređenja stvara kontrastnu mračnu pozadinu novoj svetloj nacionalnoj demokratiji. Istoričari ne rade na usaglašavanju gledanja oko realne prošlosti nego daleko češće na doterivanju "sadašnje prošlosti".

Posle svega što je napred rečeno, čini se da nije lako uključiti uporedni pristup u domaću kulturu sećanja i historiografiju, i da se još uvek bez rizika ne može odmereno porediti. Kako izgleda, upravo stoga što uporedno istraživanje revizije prošlosti daleko jasnije od monografskog pristupa pokazuje trivijalnost i sličnost novih politika sa prošlošću, zato društvena klima ne pogoduje suočavanju sa prošlošću na širem uporednom planu. Kako bi i moglo biti drukčije u situaciji gde je prošlost aktivno političko oružje? Da je drugačije, svakako bi bila manje aktuelna kritička kultura sećanja u čijem je jezgru metodologija slojevitog poređenja. Ovde su date samo neke njene naznake. Na kraju, nije naodmet podsetiti da istorija može krojiti mit koji snaži homogenost, ali može biti i neugodna kritička nauka. Zbog dvoznačnosti istorije uvek ostaje otvoreno pitanje kakva će biti budućnost prošlosti, jer od nje zavisi i buduća sadašnjica.

Literatura:

Grossmann Gesine (2002), «Das bedeutet, dass wir in Wirklichkeit niemals allein sind». Anmerkungen zur Bedeutung des inneren Gesprächs-partners in gedächtnistheoretischen Überlegungen von M.Halbwachs, u Echterhoff, Saar (Hg.), Kontexte und Kulturen des Erinnerns, Konstanz, UVK, S.103-123.

Kuljić, Todor (2002), Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.

Niče, Fridrih (2001), O koristi i šteti istorije za život (prevod sa nemačkog), Novi Sad, Svetovi (1.izdanje 1874).

Ricoeur, Paul (2002), Das Rätsel der Vergangenheit - Erinnern, Vergessen, Verzeihen, (prevod s francuskog) Wallstein Verlag, Göttingen (1. Edit. 1995).

Rüsen, Jörn (2001) Zerbrechende Zeit (2001), Köln, Böhlau.

Rüsen, J. (2004), How to overcome ethnocentrism: approaches to a culture of recognition by history in the twenty-first century, *History and Theory*, Theme Issue 43 (December 2004), 118-129.